

BIJDRAGE

EDI CLIJSTERS

VOLKSUNIE/VLAAMSE DEMOKRATEN 1965: VAN ‘VURIG BEGEERDE EENDRACHT’ NAAR ‘MISDADIGE BROEDERSTRIJD’.

DEEL 1

In de aanloop naar de Belgische parlementsverkiezingen van 1965 werden pogingen ondernomen om rond de Volksunie een verkiezingsbondgenootschap tot stand te brengen met prominente figuren uit de niet-partijpolitieke Vlaamse beweging. Alleen in Vlaams-Brabant kwam het echter tot concrete afspraken. Uiteindelijk mislukte de kartelvorming, en werd een ‘dissidente’ lijst van het Vlaams Front van Demokraten nadien een flop.

Verrassend genoeg is over deze episode nog zo goed als geen wetenschappelijk onderzoek verricht, hoewel ze meer was dan een ‘accident de parcours’ dat op korte termijn voor de Volksunie slechts een beperkt effect had. In werkelijkheid traden hier voor het eerst openlijk interne tegenstellingen aan de dag, die later ook de extreem-rechtse afscheuring en ten slotte de implosie van de VU helpen verklaren.¹

Ook zonder in discussies over actuele politiek te verzeilen, kan men er niet om heen: in Vlaanderen, respectievelijk België overheerst de perceptie dat nationalisme gelijkstaat met rechts. Dat is echter niet noodzakelijk zo. De meeste nationale bevrijdingsbewegingen in de Derde Wereld waren dat niet, de Ierse vrijheidsstrijd had een stevige linkse component, en zelfs in deze eenentwintigste eeuw wordt het autonomiestreven in Schotland, Baskenland en Catalonië ook – en militant – mee gedragen door de linkerzijde van het maatschappelijke en politieke spectrum.

 ¹ In tekst en noten wordt in benamingen en citaten telkens de spelling overgenomen zoals toen gebruikt. Personen die niet voorkomen in de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (NEVB) worden summier toegelicht in tekst of noten.

Ook in Vlaanderen zijn er pogingen geweest om culturele, sociale en politieke emancipatie hechter – en dus slagkrachtiger – te laten samengaan. Doorgaans evenwel met weinig resultaat. Zo liep, meer dan een halve eeuw geleden, één van die pogingen uit op een mislukking. En zoals bekend heeft de overwinning vele vaders, maar is de nederlaag een wees. Het verhaal van 1965 werd door politici en historici snel onder de mat geveegd. Op een historiek van enkele pagina's na is tot dusver geen wetenschappelijk onderzoek gepubliceerd over de pogingen tot Vlaamse partijpolitieke 'frontvorming' in de periode 1964-1965.²

Het loont nochtans de moeite deze 'voetnoot in de geschiedenis' van naderbij te bekijken. Daartoe zal allereerst aan de hand van de beschikbare informatie een zo volledig mogelijk feitenrelaas worden geschetst, om aldus ook misvattingen weg te werken. Niet alle resterende vragen konden afdoende worden beantwoord. Toch kan op deze grondslag een beknopte afsluitende analyse de onderliggende motieven – en daarmee het exemplarisch karakter – van deze episode verduidelijken.

1. VERRE VOORGESCHIEDENIS

Men moet anno 2020 wel een eind ver terugblikken om het hele verhaal en de achtergronden daarvan in hun volle draagwijdte én nuances te begrijpen. Onderhavige schets beperkt zich tot enkele aspecten van de 'verre' voorgeschiedenis die rechtstreeks of onrechtstreeks relevant zijn voor deze specifieke episode. Daarna zal iets uitvoeriger worden ingegaan op de onmiddellijke voorgeschiedenis: het jaar 1963, waarin belangrijke motiveringen voor een frontvorming gestalte kregen, maar ook de hinderpalen daarvoor al duidelijk zichtbaar werden. Zo kunnen ook reeds de partijpolitieke en ideologische uitgangspunten voor de episode 1964-1965 worden toegelicht.

Een eerste element in de 'verre' voorgeschiedenis is onvermijdelijk de nasleep van collaboratie en repressie. Na de Tweede Wereldoorlog was jarenlang van een breed gedragen Vlaamse beweging nauwelijks sprake. Op de eerste plaats heerste vrij verspreid een 'verlammende' angst om van sympathie met de collaboratie te worden verdacht.³ Daarnaast leden pogingen om voorzichtige Vlaamse manifestaties mogelijk te maken – die dan gepaard gingen met uitdrukkelijke betuigingen van loyaliteit tegenover de Belgische staat – onder een gebrek aan geloofwaardigheid zowel bij de Belgisch-vaderlandslievende als bij de traditioneel flamingantische opinie.⁴

² H. Cuypers, De Vlaamse Democraten: verruimingsoperatie avant la lettre, in: *Meervoud*, jg. 1, 1993, nr. 3, pp. 55-64. En met Bart De Wever het lemma *Vlaamse Democraten*, in: NEVB, Tielt, 1998, pp. 3446-3447. Als onderdeel van een meer omvattend onderzoek komt de episode ook voor in enkele licentiaatsverhandelingen, resp. 'master'-proeven. Waar deze werden aangehaald wordt ernaar verwezen in de betreffende noten.

³ L. Huyse, *Repressie*, in: NEVB [...], p. 2601. Enkele leerrijke illustraties in: F. Van der Elst, *De bewogen jaren. Mijn mémoires 1920-1958*, Tielt, 1985, p. 224.

⁴ Herman Todts herinnert eraan dat (bijvoorbeeld) ir. Tony Herbert pleitte voor "een integrale

Ten slotte en vooral ontstond daartegenover ook een veelomvattende 'subcultuur' van 'slachtoffers' van de repressie, sterk getekend door verbittering en wrok jegens de vijandige buitenwereld. Die geesteshouding liet zelden ruimte voor een kritische kijk op de collaboratie die aan de repressie was voorafgegaan, en nog veel minder op de ideeën die daartoe hadden geleid. Hier werd het eigen gelijk gecultiveerd en het wantrouwen gevoed tegenover wie een andere, meer omvattende en meer democratische kijk had op Vlaamse beweging of Vlaamse emancipatie.⁵

Aan uitzonderingen die de regel bevestigden, ontbrak het zeker niet, maar het viel niet te ontkennen dat de meeste militanten en kaders van de prille naoorlogse radicale Vlaamse beweging – en a fortiori van opeenvolgende Vlaams-nationale partijen – uit die 'catacomben' kwamen. Openlijk opkomen voor Vlaams-nationale eisen vereiste toen inderdaad veel en zelfs fysieke moed, die vaak werd geput uit rancune en gelijkhebbertij *envers et contre tous*. Dat vele 'strijders van het eerste uur', die zich grote offeringen hadden getroost, het er nadien moeilijk mee hadden dat de vruchten van hun inspanningen niet alleen door 'stamboom-nationalisten' werden geplukt, maar ook door nieuwkomers 'die niet hadden geleden', hoeft geen betoog.

Een tweede element situeerde zich op Belgisch niveau. De Vlaamse beweging mocht dan zwaar gehavend in het defensief zijn gedrongen, ook het koninkrijk België daverde in de jaren na de Tweede Wereldoorlog op zijn historische grondvesten. In 1949-1950 bracht de Koningskwesitie het land op de rand van een burgeroorlog, en in 1955-1956 liepen in de Schoolstrijd de spanningen nauwelijks minder hoog op. Daarbij werd, nu eens aan de ene, dan aan de andere kant van de taalgrens, de tegenstelling tussen Vlamingen en Franstaligen om tactische redenen grof in de verf gezet. Bij een derde diep snijdend nationaal conflict was dat niet anders: tijdens en vooral na de grote 'winterstaking' van 1960-1961 werd nogmaals de fundamenteel uiteenlopende sociaal-economische en politieke oriëntatie van beide grote gemeenschappen in België duidelijk gemaakt. Dat verschijnsel zou een halve eeuw later worden samengevat als 'twee verschillende democratieën'.⁶

Door het Schoolpact van 1958 was de levensbeschouwelijke conflictdimensie grotendeels gepacificeerd; de 'travallistische' regering Lefèvre-Spaak (1961-1965) wist ook

assimilatie en demonstratie door de Vlamingen van een bewust staatsburgerschap" maar erkent ook hoe dit streven snel werd achterhaald. H. Todts, *Hoop en wanhoop der Vlaamsgezinden (deel I)*, Leuven, 1961, pp. 77-82.

⁵ De term 'subcultuur' wordt bv. gebruikt in: M. Reynebeau, *Het klauwen van de leeuw*, Leuven, 1995, p. 211. Koen Aerts spreekt in een treffende vergelijking over de 'zwarte zuil': K. Aerts, *Kinderen van de repressie. Hoe Vlaanderen worstelt met de bestraffing van de collaboratie*, Kalmthout, 2017, pp. 127-221.

⁶ Richtinggevend voor het concept van de elkaar doorkruisende (en daardoor elkaar afzwakkende) conflictlijnen is: A. Van den Brande, *Mogelijkheden van een sociologie der Belgische conflicten na de tweede wereldoorlog (1944-1961)*, in: *Sociologische Gids*, jg. 10, 1963, nr. 1, pp. 2-29. Het concept werd sindsdien gemeengoed in analyses van de Belgische politiek.

de sociaaleconomische dimensie tenminste tijdelijk te pacificeren. Maar uitgerekend het regeringsvoornemen om ook de 'communautaire' conflictdimensie aan te pakken, bracht die nu juist op de voorgrond.

Voordien reeds was, in de heisa rond de Wereldtentoonstelling 1958 die België ei zo na als een vrijwel uitsluitend Franstalig land dreigde voor te stellen, een generatie jongeren op het politieke toneel verschenen van wie velen uit 'getroffen' gezinnen kwamen, maar vele anderen uit families die met collaboratie of repressie niets te maken hadden.

In het jaar daarna toonde het omvangrijke én succesvolle verzet tegen een nieuwe talentelling aan dat een elementair Vlaams eisenprogramma ook in socialistische en liberale milieus weerklank en steun kon vinden. Deze laatste actie werd vooral gedragen door twee nieuwe bewegingen, die beide bewust boven partijpolitieke, sociale of levensbeschouwelijke grenzen wilden ageren: de Vlaamse Volksbeweging (VVB) en het Vlaams Aktiekomitee Brussel en Taalgrens (VABT).⁷ Beide brachten een nieuwe, bredere dynamiek op gang én nieuwe, bredere ordewoorden onder de aandacht. Beide rekruteerden hun actieve medewerkers ook op een bredere basis dan de 'catacombenstrijders', al waren die zeker niet afwezig. Het succes van VVB en VABT zorgde in de eerste jaren 1960 wel eens voor 'jaloerse' reacties in de Volksunie en voor spanningen die evenwel binnenskamers bleven.⁸

Maar precies vanwege hun uitgesproken opzet om los van partijpolitieke grenzen te werken, kregen beide organisaties te maken met een probleem dat de Volksunie toen niet had: naarmate zij hun standpunten en eisen radicaliseerden – en dat gebeurde vrij snel – moesten zij ondervinden dat bepaalde leden of afdelingen (in de VVB) of meewerkende organisaties (in het VABT) zouden afhaken omdat zij het met de radicalere koers niet eens waren. Het overkwam de VVB in 1962, het VABT in 1963. Merkwaardig genoeg ging het in beide gevallen juist niet om de tegenstelling tussen

7 De Vlaamse Volksbeweging (VVB) ging na eerdere, vergeefse pogingen officieel van start in 1956; het Vlaams Aktiekomitee Brussel en Taalgrens (VABT), ontstaan op initiatief van het Vlaams Komitee voor Brussel, overkoepelde rond 1960 een vijftigtal grote en kleine Vlaamse 'cultuur- en strijdverenigingen'.

8 Zo stuurde Volksunie-voorzitter Van der Elst op 17 november 1962 een boze brief naar Eduard Amter, hoofdsecretaris van het Davidsfonds én voorzitter van het VABT, omdat het VABT in persverklaringen na de tweede Mars op Brussel was afgeweken van de strakke standpunten inzake faciliteiten en gebiedsroof en aldus de verdedigers van die standpunten – lees: de VU – "in de rug schoot". Zie privé-archief H. Cuypers: (gepolycopieerde) brief Frans Van der Elst aan Eduard Amter, 27 november 1962.

In het hoofdbestuur van de VU bestond dan weer vooral animositeit tegenover de VVB omdat die voor haar acties "teerde op de VU" maar haar werking "hinderde", en (na een bescheiden matiging van haar federalistische standpunt in maart 1963) een "nieuwe Katholieke Vlaamse Landsbond" dreigde te worden. Zie: ADVN, AC164 – Archief Van der Elst, D8933: Verslagen van het hoofdbestuur van de Volksunie van resp. 1 juni 1963 en 15 maart 1963 (hierna telkens als HB-VU).

Vlamingen en Franstaligen, maar om het doorwerken van de twee andere traditionele conflictdimensies.

Wel was zelfs omstreeks 1960 een onomwonden keuze voor federalisme nog een radicaal standpunt, althans in Vlaanderen. In Wallonië had reeds in 1945 een historisch Waals Congres – na een *vote du coeur* voor aanhechting bij Frankrijk – quasi unaniem (op 12 stemmen na) geopteerd voor Waalse autonomie binnen een Belgisch federaal kader.⁹ In juni 1950 was een Vlaams Komitee voor Federalisme opgericht, in december 1952 vonden Waalse en Vlaamse federalisten elkaar in een Vlaams-Waals Manifest dat opkwam voor een tweeledig federalisme met een speciaal statuut voor de bondshoofdstad Brussel, en in 1954 publiceerde een Vlaams-Waals College een *Ontwerp van federale grondwet voor België*.¹⁰ Maar bij een groot deel van de Vlaamsgezinde opinie stootte die evolutie op terughoudendheid of verzet. Nogal wat gematigde Vlaamsgezinden bleven de ‘Van Cauwelaert-doctrine’ aanhangen en geloven in de uiteindelijke overwinning van de Vlaamse numerieke meerderheid in België. Het merendeel van de Vlaamse vrijzinnigen stond dan weer huiverachtig tegenover een ver reikende autonomie omdat men – ondanks het Schoolpact – vreesde dat een autonoom Vlaanderen niet zou ontsnappen aan klerikale overheersing.

Dat leidde ertoe dat een aantal vrijzinnigen de VVB verliet toen die zich (op haar tweede algemeen congres, 4 februari 1962) uitdrukkelijk uitsprak voor federalisme. Met haar derde congres, een jaar later, slaagde de VVB er niet in om prominente vrijzinnigen terug aan boord te halen. Wel werd, vooral onder impuls van de Leuvense hoogleraar Raymond Derine, de keuze van 1962 afgezwakt tot ‘pragmatisch federalisme’ om aldus enigszins tegemoet te komen aan meer Belgisch georiënteerde VVB-leden uit de traditionele partijen.¹¹

Het VABT werd aanvankelijk in geringere mate met dezelfde huiver op de levensbeschouwelijke conflictdimensie geconfronteerd, maar kreeg in 1963 op de sociaal-economische dimensie af te rekenen met een heftige (en fataal gebleken) storm, die de voorbode was van wat zich in 1964-1965 zou afspelen.

9 Zie hierover onder meer: F. Joris, *Les Wallons et la réforme de l'Etat. De l'Etat unitaire à l'Etat "communautaire et régional" (1890-1970)*, Charleroi, 1998, pp. 88-91. Joris herinnert er ook aan dat reeds in 1947 een wetsvoorstel in die zin werd ingediend in de Kamer, maar onontvankelijk verklaard omdat tijdens een regentschap geen herziening van de grondwet was toegelaten.

10 De relevante teksten werden samen gepubliceerd in: S. Verrept (red.), *Het Federalisme in Vlaanderen*, Schepdaal, 1962.

11 Voor een zeer beknopte analyse van beide VVB-congressen, zie: P. Van Windekens, *Wij betogen. Vijftig jaar Vlaamse Volksbeweging*, Kapellen, 2006, pp. 46 e.v.

2. ONMIDDELLIJKE VOORGESCHIEDENIS

Men kan zich natuurlijk afvragen waarom *überhaupt* (met het oog op de verkiezingen van 1965) een poging tot kartelvorming werd ondernomen. Doorslaggevend was ongetwijfeld de grote – en terecht – vrees voor een op stapel staande grondwetsherziening die de Vlaamse numerieke meerderheid 'eens en voorgoed' zou afgangdelen.

Na de parlementsverkiezingen van 1961 was een regering gevormd van CVP-PSC en PSB-BSP. Die hoopte, na de tumultueuze winterstaking van 1960-1961, tenminste op korte termijn de sociaaleconomische tegenstellingen te pacificeren, maar voelde zich bovendien geroepen om *“de nationale eenheid te verstevigen door een duurzame regeling van de betrekkingen tussen Vlamingen en Walen”*.¹² Die bekommernis was allicht aangescherpt door de oprichting van een militant links én federalistisch Mouvement Populaire Wallon (22 februari 1961), door het weliswaar bescheiden verkiezingssucces van de Volksunie (van één naar vijf Kamerzetels op 26 maart 1961) en door de publicatie van een *Gemeenschappelijk Vlaams-Waals Federalistisch Manifest* (16 mei 1961). De plannen van de regering waren echter hoegenaamd niet federalistisch geïnspireerd, maar wilden vooral pacificeren en stabiliseren.

Om tegemoet te komen aan de Vlaamse vrees voor verdere 'gebiedsroof' (het wijzigen van het Vlaamse taalstatuut van ettelijke gemeenten naar een tweetalig statuut, zoals na de talentelling van 1947 was gebeurd) zou – nadat de vorige regering reeds de talentelling *sine die* had 'uitgesteld' – een taalgrens worden vastgelegd. En om de Waalse, respectievelijk Franstalige vrees weg te nemen voor minorisering door een Vlaamse meerderheid in het nationale parlement zou een grondwetswijziging worden doorgevoerd die de Franstaligen een 'grendel' in handen gaf om die meerderheid desgewenst buiten werking te stellen.

Die grondwetswijziging zou evenwel pas kunnen verwezenlijkt worden na de verkiezingen van 1965, want de regering Lefèvre-Spaak steunde wel op een ruime tweederdemeerderheid, maar het in 1961 verkozen parlement was geenstituante. Om de voorgenomen grondwetsherziening te verhinderen, moest dus vanuit het standpunt van de Vlaamse beweging tot elke prijs worden verhinderd dat de 'rooms-rode' bewindsploeg (die er geen geheim van maakte dat ze na de verkiezingen van 1965 wou voortregeren) dan nog steeds over de noodzakelijke tweederdenmeerderheid zou beschikken.

Aan Waalse zijde werd de vrees voor minorisering aangewakkerd door de 'zetelaanpassing': in wezen niets anders dan een aanpassing van het aantal parlementszetels aan de gewijzigde bevolkingsaantallen, die echter aan Wallonië netto vijf zetels zou kosten, aan Vlaanderen vier extra zetels zou opleveren en aan Brussel één. Tegen de geplande

— 12 Aldus premier Theo Lefèvre in zijn regeringsverklaring voor de Kamer op 2 mei 1961. Zie: *Parlementaire Handelingen*, doc. 38KPo003.

zetelaanpassing kwam in Wallonië een werkelijk massale petitiebeweging op gang: *“ondanks de tegenwerking van alle traditionele partijen”* werd de petitie *“voor grondwetsherziening maar tegen zetelaanpassing”* ondertekend door bijna 650 000 kiezers.¹³

Aan Vlaamse zijde knaagde daarentegen het gevoel dat de ‘grendelgrondwet’ een exorbitant hoge prijs was voor die zetelaanpassing, die wel sinds lang door Vlaanderen werd gevraagd maar toch niet meer was dan een aanpassing van het wettelijke aan het werkelijke land.

Het was echter vooral de voorgenomen vastlegging van de taalgrens die in 1961 het VABT ertoe bewoog – als ‘waarschuwing’ aan de Vlaamse parlementsleden – een Mars op Brussel te organiseren. Met de succesrijke campagne tegen een nieuwe talentelling had dat comité al groot gezag verworven; door de massale deelname aan de Mars (op 22 oktober 1961) bewees het ook zijn organisatie- en mobilisatievermogen, over de partijgrenzen heen.

De partijpolitieke realiteit was evenwel een andere. Het ontwerp van toenmalig minister van Binnenlandse Zaken Arthur Gilson (CVP-PSC) ter vastlegging van de Vlaams-Waalse taalgrens werd kort na de Mars ook in de Senaat goedgekeurd, waar het – hoewel vooral Vlaamse gemeenten werden overgeheveld of van taalstatuut veranderden – niet door Vlaams maar door Waals verzet lang was tegengehouden.

Het tweede ontwerp, dat een regeling uitwerkte voor de Brusselse agglomeratie én haar Vlaamse randgemeenten, was nog meer omstreden. Maar ondertussen was duidelijk geworden dat de christelijke zuil (evenals de socialistische) de regering op dit vlak geen stokken in de wielen wou steken. Uit die hoek kreeg de tweede Mars op Brussel (op 14 oktober 1962) dus geen officiële steun; dat kon enkele kleinere organisaties en vele plaatselijke militanten echter niet deren, en zo werd ook deze tweede manifestatie nog behoorlijk indrukwekkend.¹⁴

Maar ook nu liet de ‘rooms-ode’ coalitie zich niet afschrikken. In de zomer van 1963 werd voor Brussel en omgeving een regeling uitgewerkt die na wat melodrama uiteindelijk in een historisch ‘conclaf’ op het kasteel Hertoginnedal haar beslag zou krijgen. De pakketregeling voorzag in drie taalwetten met betrekking tot resp. onderwijs, be-

¹³ Zie: F. Joris, *Les Wallons [...]*, p. 129. De arrondissementen Turnhout, Leuven, Hasselt, Tongeren-Maaseik, Brussel-Halle-Vilvoorde en Doornik-Ath-Moeskroen zouden een zetel extra krijgen; Neufchâteau-Virton, Dinant-Philippeville, Verviers, Mons, Thuin en Ieper verloren er telkens een. De verschuiving van Ieper naar Doornik-Ath-Moeskroen was een gevolg van gebiedsoverhevelingen bij het vastleggen van de taalgrens.

¹⁴ Volgens de rijkswachtcijfers stapten in 1961 63 400 betogers op, in 1962 41 000. In 1962 waren (in tegenstelling tot een flinke delegatie in 1961) slechts drie CVP-parlementsleden aanwezig. Daarentegen hadden de KWB, de CVP-Jongeren uit het Brusselse en vele burgemeesters zich van de partij-richtlijn niets aangetrokken.

stuurszaken en gerechtszaken, die in de Kamer opvallend snel werden goedgekeurd door resp. 157 en 136 (m.b.t. gerechtszaken) van de 180 volksvertegenwoordigers waarover de twee regeringspartijen 'beschikten'.

Historicus Lode Wils noemde later de Gilson-wetten "*de grootste wetgevende overwinning uit de hele geschiedenis van de Vlaamse beweging*" omdat hierdoor voor het eerst het principe van de eentaligheid van de Vlaamse regio, afgebakend door een vastgelegde taalgrens, werd gewaarborgd.¹⁵ In juli 1963 zagen daarentegen waarnemers als Herman Todts of Manu Ruys – die toch de Vlaamse christendemocratie niet minder genegen waren – vooral bittere ontgoocheling bij vele Vlaamse christendemocraten; Ruys noemde het compromis toen 'onaanvaardbaar'.¹⁶ Van hun kant voelden vele Franstaligen, met name in Brussel en Luik, deze wetten aan als een Vlaamse overwinning. De regeling zou overigens, aldus ook Wils, niet leiden tot de beoogde pacificatie, wel integendeel. Door ettelijke toenmalige Vlaamse CVP-parlementsleden (onder wie Jan Verroken, wiens vele voorbereidende werk zo goed als genegeerd was) werden de Gilson-wetten slechts "*met de dood in het hart*" goedgekeurd en door drie onder hen zelfs openlijk afgekeurd, terwijl her en der leden – en met name CVP-Jongeren – de partij de rug toekeerden.¹⁷ Door een meerderheid van de Vlaamsgezinde opinie werd het akkoord in elk geval aangevoeld als een nederlaag. 'Hertoginnedal' zou van doorslaggevend belang worden voor de koerswending van enkele prominenten uit de niet-partijpolitieke Vlaamse beweging naar actieve inzet in een politieke partij.

Bij enkele leidende elementen in VVB en VABT – die sinds 1960-1961 de Vlaamse voorhoede vormden – was inderdaad sprake van radicalisering. Zo werd het federalisme nog uitdrukkelijker als doelstelling vooropgesteld. Daarnaast won ook de overtuiging veld dat een volwaardige Vlaamse emancipatie niet alleen staatkundige maar ook grondige economische structuurhervormingen vereiste – een visie die duidelijk minder in overeenstemming was met het systeem van de vrije-markteconomie dan de veeleer gematigde sociale eisen van de traditionele Vlaamse beweging.

Enkele lokale betogingen in de Vlaamse Rand hadden bewezen dat het mobiliseringsvermogen van VVB en VABT door Hertoginnedal eerder was versterkt dan aangetast, zodat na de zomer werd besloten om een nieuwe nationale betoging te organiseren. Die zou evenwel (vanwege weinig geruuststellende indicaties aangaande de houding

¹⁵ Commentaren van Lode Wils in: L. Wils, *Van Clovis tot Happart. De lange weg van de naties in de Lage Landen*, Leuven-Apeldoorn, 1992, p. 269, resp. p. 275.

¹⁶ Zie bv. H. Todts, *Hoop en wanhoop der Vlaamsgezinden, (deel 2)*, Leuven, 1967, pp. 239-240, en M. Ruys, *De Vlamingen*, Tielt, 1973, p. 176 en M. Ruys in: *De Standaard*, 8 juli 1963.

¹⁷ De verzuchting "*met de dood in het hart*" werd oorspronkelijk geuit door CVP-volksvertegenwoordiger Jan Verroken (zie W. Jonckheere, *Jan Verroken. Van Harmelcentrum tot Hertoginnedal*, Sint-Baafs-Vijve - Wielsbeke, 1992, p. 276). In de nasleep van 'Hertoginnedal' zouden ettelijke CVP-Jongeren uit de partij stappen, al dan niet naar de VU. Hierover bv. J. De Donder, *Het levend geweten. 40 jaar CVP-Jongeren in Vlaanderen*, Antwerpen, 1994, p. 131.

ANTWERPEN

10 **3** NOVEMBER '63

NATIONALE BETOOGING

^ Na twee succesrijke Marsen op Brussel vond in Antwerpen een nationale betoging plaats voor “politieke en economische structuurhervormingen”. Vanwege de onenigheid over dat tweede element werd dit de zwanenzang van het VABT. [ADV, VAFA 444]

van het Brusselse gemeentebestuur en de politie) niet in Brussel plaatsvinden maar in Antwerpen.

Het besluit om opnieuw te betogen, kreeg echter met heel wat interne tegenstand af te rekenen. Zo werden nu bijvoorbeeld in de VVB (die in opeenvolgende congressen toch al duidelijk voor federalisme had geopteerd) opnieuw twijfels geuit omtrent die keuze, al werden ze doorgaans geformuleerd als vragen omtrent de ‘opportuniteit’ van ordewoorden die wellicht sommige mensen konden afschrikken. Dezelfde vragen werden door vrijwel dezelfde mensen ook opgeworpen in het VABT. Maar hier zou de controverse vooral – en veel heftiger – draaien rond de thematiek van economische democratie en structuurhervormingen.¹⁸

Het viel ook op dat de kranten die bij de christelijke zuil aanleunden deze keer een uitgesproken negatieve houding aannamen tegenover de voorgenomen betoging. Met name het Davidsfonds werd zo sterk onder druk gezet dat zelfs de voorzitter, Monseigneur Arthur Janssens, zich genoodzaakt zag te reageren op de ‘kwaadwillige berichtgeving’.¹⁹ Vanuit kringen die een behoedzaam flamingantisme paarden aan een

— 18 Illustratief zijn in deze het verslag van de Algemene Raad van de VVB op 7 september 1963 (ADV, AC608 – archief L. Vranken, D11000(4)) en dat van de Algemene Vergadering van het VABT op 12 september 1963 (ADV, AC608 – archief L. Vranken, D11000(6)).

19 De boze brief van Mgr. Janssens werd evenwel alleen opgenomen in *Het Volk*. (16 september 1963). Zie hierover ook: ADV, AC37 – archief W. Janssens, D6984(1); Willem Janssens, “Memorandum betreffende de gebeurtenissen die voorafgingen aan het inrichten van de derde Mars naar Brussel in 1963”, p. 7.

conservatieve maatschappij-opvatting werd in extremis zelfs nog een poging gedaan om de betoging te verdagen of 'in handen te nemen' en te matigen.²⁰

Nadat de inrichters het substantief vervangen hadden door een adjectief ("Voor een federaal België in een federaal Europa") en naar binnen en naar buiten hadden verzekerd dat de concrete invulling van 'economische democratie' een taak was voor het parlement, werd de betoging toch een succes. Met volgens rijkswachtcijfers ongeveer 25 000 betogers was de manifestatie kleiner dan de 'Marsen op Brussel' maar veel groter dan kon worden verwacht na de voorafgaande strubbelingen.

Onmiddellijk daarna begonnen echter de conservatieve machinaties om het VABT tot een koerswijziging te dwingen ofwel lam te leggen. Dat laatste werd – los van die machinaties – trouwens in de hand gewerkt door het armworstelen tussen VABT en VVB om het reële leiderschap in de niet-partijpolitieke Vlaamse beweging. De VVB kwam daar uiteindelijk als winnaar uit, allicht ook omdat de organisatie zich voortaan concentreerde op traditionele Vlaamse eisen, en omstreden sociaaleconomische thema's uit de weg ging.

De voor vriend en vijand verrassend geslaagde betoging had duidelijk gemaakt dat een groeiend deel van de Vlaamse opinie een staatshervorming in federalistische zin beschouwde als dé oplossing voor de traditionele institutionele problemen tussen Vlamingen en Franstaligen. Of die opinie even krachtig achter de ordewoorden rond economische democratie stond, was een andere vraag.²¹ Dat verschil qua draagvlak zou ook aan het licht komen op het negende Volksunie-congres, op 14 en 15 december in Mechelen.

De sectie 'Hervorming van de staat' kwam daar uiteraard op voor federalisme en kantte zich fel tegen de voorgenomen grondwetsherziening. Om die te verhinderen verklaarde de partij zich bereid "*haar verantwoordelijkheden op te nemen in een gemeenschappelijk Vlaams politiek front*". De resoluties in deze sectie werden overweldigend goedgekeurd, met 13 614 stemmen voor, bij 250 onthoudingen en geen enkele tegenstem.²²

²⁰ ADVN, AC528 – archief ANZ, D13603: Brief Raymond Derine aan Valeer Portier, 10 oktober 1963. Zie ook zijn Vrije Tribunes in *De Standaard* (4 oktober 1963) en *Gazet van Antwerpen* (8 oktober 1963). Over de draagwijdte van termen als 'conservatief' kan oeverloos worden getwist, omdat het gebruik ervan doorgaans gepaard gaat met een waardeoordeel. Deze bijdrage steunt op Van Dales omschrijving als "*afkerig van ingrijpende hervormingen*"; in dit geval dan met name betreffende sociaaleconomische verhoudingen.

²¹ Terwijl 't Pallieterke van 14 november de betoging bejubelde als de overwinning van "*de kleine Vlaamse man in de straat*" op de zuilgebonden pers, waarschuwde het in datzelfde redactioneel standpunt alvast dat dit succes niet mocht misbruikt worden "*om een patroon van economische democratie voor te schrijven*".

²² *De Volksunie*, 21 december 1963, p. 10. De cijfers geven niet het aantal aanwezigen weer, maar (grosso modo) het aantal stemmen dat elke afdeling kreeg naar gelang van haar getalsterkte.

In de sectie 'Volkswelvaart' vertoonden de resoluties een onmiskenbare 'sociaal-flamingantische' inslag, duidelijk in de lijn van de betoging in Antwerpen, een maand voordien. Die resoluties konden evenwel niet op een gelijkaardige unanimiteit rekenen: er waren 9 361 stemmen voor, en 392 tegen, bij 274 onthoudingen.²³ Niet bepaald verwonderlijk, aangezien zich over die resoluties in het VU-hoofdbestuur enkele dagen voordien nog een scherp incident had voorgedaan.²⁴

Leerrijk was vooral de slotmanifestatie. Dat partijsecretaris Wim Jorissen daar een hartstochtelijk pleidooi hield voor een brede frontvorming verraste allicht niemand; dat had hij bij vorige gelegenheden, onder meer op het VU-congres van 1962, al eerder gedaan. In zijn Mechelse congresrede zag hij zelfs *"een politieke aardverschuiving mogelijk en waarschijnlijk indien een breed Vlaams front tot stand zou komen"*.²⁵ Voorzitter Frans Van der Elst sloot zich plichtsgetrouw bij die oproep aan: door de voorgenomen grondwetswijziging zou Vlaanderen *"voor altijd vastgespijkerd worden in een positie van machteloosheid"*. Om dat te voorkomen achtte hij het *"onze plicht nogmaals een oproep te doen tot de grootst mogelijke eenheid en tot een brede frontvorming"*. Die frontvorming zag hij echter, zoals hij later herhaaldelijk zou beklemtonen, gebeuren rond de VU, want *"het nut en de noodzakelijkheid van de Volksunie kan niet meer in twijfel worden getrokken"*.²⁶

Om een ook door hemzelf nooit verduidelijkte reden had de voorzitter vóór die afsluitende oproep ook een korte passage ingelast waarin hij zich bekommerde om *"het lot van de ons verwante Zuid-Afrikaners"*, en ook *"de stelselmatige verguizing van Zuid-Afrika"* betreunde. Hij werd om die solidariteitsbetuiging publiekelijk gefeliciteerd door Karel Dillen. Maar in het tijdschrift van de VVB schreef Staf Verrept nadien dat die rede een schaduw had geworpen op het congres, omdat men nu eenmaal niet ethische overwegingen kon aanvoeren tegen de anti-Vlaamse machtspositie in België zonder zich af te vragen of de machtspolitiek van het Zuidafrikaanse regime dan wel zo ethisch was.

— 23 De Volksunie, 21 december 1963, p. 7. Over het concept 'sociaal-flamingantisme' zie uiterst summier: J. Olsen & N. Wouters, Verrept, Staf, in: NEVB [...], p. 3272: *"de strekking ... die federalisme koppelde aan economische structuurhervormingen"*. Verrept zelf omschreef het "sociaal-flamingantisme" als *"een modern, revolutionair Daensisme, ... dat streeft naar een Vlaanderen dat ook staatkundig de uitdrukking moet zijn van een economisch rechvaardig hervormde maatschappij"* (Het Pennoen, jg. 15, juni 1964, nr. 2). Het berust(te) volgens hem op *"drie pijlers: de politieke parlementaire democratie, het federalisme, en de economische democratie"* (S. Verrept, Een nieuwe horizon voor de Vlaamse strijd [...], p. 27).

24 ADVN, AC164 – archief F. Van der Elst (voortaan genoteerd als AC164), D8933: VU-HB 11 december 1963. Het was allicht dit incident dat Verrept liet schrijven dat *"twee aan mekaar tegen-gestelde referaten in omloop waren"* (cf. noot 32).

Over de 'twee gezichten' van de VU die op de congressen in Antwerpen (1962) en Mechelen (1963) te voorschijn traden: A. Viaene, *Programmatische identiteit van de Volksunie*, licentiaatsverhandeling Politieke en Sociale Wetenschappen, KULeuven, 1972, pp. II – 69-80; en pp. II – 85-91 m.b.t. het doorwerken daarvan in de pogingen tot frontvorming.

25 Aldus geciteerd in *Dokumentatieblad VVB*, januari 1964, p. 104.

26 ADVN, AC164, D8958: Slotparagraaf van Van der Elsts congresrede, zoals later gepubliceerd in brochurevorm (Brussel, Volksunie, 1964).

Die commentaar lokte toen een felle campagne uit van boze brieven aan het adres van de VVB, en zou later ook telkens opnieuw opduiken in de opwerpingen van Van der Elst tegen de Vlaamse Demokraten.²⁷

Maar ondanks wrijvingen en al dan niet subtiele manoeuvres was na de betoging in Antwerpen en het VU-congres in Mechelen de toon gezet: tot elke prijs moest worden vermeden dat de voorgenomen grondwetsherziening in de volgende legislatuur op een tweederdemeerderheid zou kunnen rekenen, en daartoe was een breed Vlaams front nodig voor de verkiezingen van 1965. Tot elke prijs? Dat bleek in de gesprekken in 1964 én met name in de cruciale fase in 1965 allesbehalve vanzelfsprekend. Daarom is het nuttig eerst even de uitgangspunten van de Volksunie en van de niet-partijpolitieke kopstukken nader toe te lichten.

3. VEELBELOVENDE LENTE 1964

Rond de jaarwisseling 1963-1964 tekenden zich twee convergerende evoluties af in de verhouding tussen de niet-partijpolitieke Vlaamse beweging en de VU.

Aan de niet-partijpolitieke kant was bij enkele van de meest gedreven kopstukken in VVB en VABT het trauma van 'Hertoginnedal', ondanks het succes van de betoging in Antwerpen, toch blijven knagen. Decennia later zou Wilfried Martens er nog aan herinneren dat in de VVB "*velen met een kater zaten: zoveel inspanningen, studiewerk en acties met zo weinig resultaat*". Hij vroeg zich af of een goed gecoördineerd engagement van Vlaamse prominenten in de CVP op termijn niet meer resultaat zou opleveren.²⁸ Anderen waren door de houding van de Vlaamse CVP dermate teleurgesteld dat zij in geval van een overstap naar de partijpolitiek eerder overwogen de Volksunie te versterken.²⁹

Daarnaast woog bij (de meeste van) de VVB- en VABT-kopstukken die in 1964 gesprekken met de VU voerden, ook het sociaaleconomisch eisenprogramma zwaar door, zoals dat tijdens de betoging in Antwerpen naar voren was geschoven onder het motto '*voor grondige politieke én economische structuurhervormingen*'. Want, zo luidde destijds de 'toelichting' die het VABT aan de pers verstrekke: "*het is inderdaad onmogelijk in*

— 27 In *Doorbraak*, tijdschrift van de VVB, werd precies vanwege de verontwaardigde reacties, de integrale tekst weergegeven van de passage over Zuid-Afrika. Enkele boze brieven in ADVN, AC4 – archief VVB, D1835.

28 W. Martens, *De memoires. Luctor et emergo*, Tielt, 2006, p. 58.

29 Met name Maurits Coppieters getuigde herhaaldelijk dat 'Hertoginnedal' voor hem een afgrond-diepe ontgoocheling betekende van de verwachtingen die men in de VVB in 1963 koesterde ten opzichte van de Vlaamse CVP. Het aanvankelijke "*groot vertrouwen*" moest op slag plaats maken voor "*ontgoocheld misprijzen*". Aldus in: H. De Ridder & F. Verleyen, *Waar is nu mijn mooie boomgaard? 10 politieke portretten*, Tielt, 1971, p. 138. Zie ook: J. Dedeurwaerder, *Coppieters, een voortrekker*, Gent, 1985, pp. 41, 43.

- > De frustratie over ‘Hertoginnedal’ dreef kopstukken van de niet-partijpolitieke Vlaamse beweging naar de partijpolitiek ... in uiteenlopende richtingen. Wilfried Martens koos voor de CVP. [ADV, VFA 3794]

Vlaanderen gezonde maatschappelijke toestanden tot stand te brengen indien niet, samen met eigen politieke instellingen, door de democratizing van de economie een waarachtige sociale samenhang en de deelneming van alle Vlaamse mensen aan de economische uitbouw van de gemeenschap en van de welvaart worden verwezenlijkt.³⁰

Aan de partijpolitieke kant had VU-voorzitter Van der Elst na de betoging in Antwerpen op een bijeenkomst van het hoofdbestuur erkend dat “de VU als zodanig geen dergelijke massa kon op de been brengen als het VAK” want dat zeker uit het Antwerpse nagenoeg 50% van de betogers voor de VU onbekenden waren.³¹ Eerder had hij trouwens al, toen ‘Hertoginnedal’ aan de einder opdoemde, op vragen van journalisten aangaande een eventuele Vlaamse frontvorming letterlijk verklaard “dat de VU dient beschouwd als een instrument in de Vlaamse strijd” en zeker geen hinderpaal zou vormen voor “een bundeling van alle krachten”.³² En onmiddellijk na ‘Hertoginnedal’ had partijsecretaris Wim Jorissen in het partijblad geschreven dat de VU nu bereid was “om in een breed Vlaams front op te gaan”.³³

³⁰ ADVN, AC528 – archief ANZ, D13603: Perstekst VABT op 10 november 1963.

³¹ ADVN, AC164, D8933: HB-VU, 16 november 1963.

³² Aldus in *De Volksunie*, 22 juni 1963 n.av. de persconferentie op 19 juni 1963.

³³ *De Volksunie*, 13 juli 1963.

Anderzijds was zowel in het hoofdbestuur als in het partijblad al gebleken dat het idee van een breed front niet op onvoorwaardelijk enthousiasme werd onthaald door enkele gevestigde kopstukken. Met name het verbinden van Vlaamse en sociale thematiek (de betoging te Antwerpen indachtig) lokte kritiek en wantrouwen uit. Zo kon in het eerste *Volksunie*-nummer van 1964 Jorissen nog op de ene bladzijde schrijven dat “*Vlaamse en algemeen sociale beweging elkaar dienen te doordringen*” want “*de Vlamingen lijden dubbel onder het Belgische kapitalisme: als gewone Belgische burger en als gekoloniseerde Vlaming*”, terwijl enige bladzijden voordien ondervoorzitter Leo Wouters waarschuwde dat men zich moest hoeden voor “*slogans waarvan de volle betekenis in het vage wordt gelaten*” en voor “*ondermijnende krachten onder verleidelijke gestalten*” die de aandacht wensten af te leiden van dat ene grote doel: “*volk worden*”.³⁴

Jorissens steun voor de frontvorming in 1964-'65 werd door Van der Elst en zijn getrouwen (destijds reeds én achteraf) steevast negatief geïdentificeerd als ‘electoralisme’: het normale streven naar groei moest vooral voor hemzelf een mandaat veilig stellen, nadat hij in 1961 tot zijn immense frustratie niet verkozen was geraakt. Die frustratie was ongetwijfeld groot, maar door vooral dat aspect te beklemtonen, gaf de partijtop – en zeker Van der Elst – blijk van weinig erkentelijkheid tegenover de man die tien jaar lang als trekpaard had gefungeerd voor een notoir lethargische voorzitter. Verslagen van bestuursvergaderingen tonen voldoende aan dat (soms hevige) spanningen in het partijbestuur al eerder bestonden, en dat Van der Elst ook van andere kopstukken het verwijt kreeg dat hij te weinig dynamiek en leiderschap aan de dag legde.³⁵

Overigens draaiden de spanningen zeker niet alleen om onmiskenbare karakterverschillen tussen beide *founding fathers*; maar minstens evenzeer om hun verschillende ingesteldheid tegenover de wereld rondom hen, die precies in het begin van de jaren ‘zestig snel veranderde. Op internationaal vlak tekende zich – ondanks de bouw van de ‘muur’ door Duitsland (augustus 1961) en de ‘Cubaanse’ raketten crisis (oktober 1962) – een dooi af in de Koude Oorlog, en op geestelijk vlak opende het Tweede Vaticaans Concilie (vanaf oktober 1962) in de katholieke wereld de deuren voor tal van vernieuwingen. Daarenboven draaide het *Wirtschaftswunder* nu op volle toeren, en dat beïnvloedde ongetwijfeld de levenshouding van vele jongeren. Dat alles liet zich (zelfs...) in Vlaanderen voelen. Jorissen én andere VU-ers die in het onderwijs stonden, voelden dat nieuwe, meer open en minder verstarde klimaat kennelijk veel beter aan dan Van der Elst.

— 34 Beide stukken in *De Volksunie*, 4 januari 1964.

35 Over het ‘electoralisme’ van Jorissen onder meer: interview met Toon Van Overstraeten door H. Cuypers, Brussel, voorjaar 1994. Tegenover Van der Elsts neerbuigende commentaar op Jorissen kan Van der Paals getuigenis worden geplaatst over de wijze waarop Van der Elst zelf zijn zetel in Antwerpen veilig stelde; zie: K. Luyckx, *Het zal je kind maar wezen*, Gent, 1989, p. 75. Vermoedelijk was het de felle kritiek die hij in het VU-hoofdbestuur herhaaldelijk (en met name vanaf 1961) te slikken kreeg die door Van der Elst telkens als poging tot ‘putsch’ werd geïdentificeerd.

Doch precies die opkomende golf van vernieuwingen zinde velen in de partij niet.

Haast elke partij krijgt wel eens af te rekenen met de vraag welke kwalitatieve prijs zij wil of mag betalen voor kwantitatieve groei, m.a.w.: in welke mate fundamentele principes kunnen of mogen opzij geschoven worden in ruil voor stemmenwinst. Maar in de partij die 'anders dan de andere' wou zijn – en het in dit opzicht ook was – kreeg die vraag een heel eigen dimensie.

Doorgaans vormen de *Prinzipienreiter* veeleer een eerder kleine, harde kern van 'rechtgelovigen'. In de Volksunie maakten ze daarentegen tot halfweg de jaren 'zestig de brede basis uit en lieten ze zich tot in de hoogste partijleiding gelden. Dat "*aan de principes van het Vlaams-nationalisme niet mocht getornd worden*" (zoals onder meer ondervoorzitter Wouters telkens opnieuw beklemtoonde), klonk voor een Vlaams-nationalistische partij als de evidentie zelf. Alleen bleken die principes niet altijd even helder omlijnd. Tien jaar na haar oprichting, twintig jaar na de bevrijding van het land, was de partij nog steeds zeer sterk getekend door wat collaboratie en repressie voor Vlaamsgezinden van diverse strekkingen hadden betekend.

Op dit punt moet zeker worden erkend dat voorzitter Van der Elst – en vele andere bestuurs- en kaderleden met hem – niet wensten te hervallen in de fouten van het verleden, en de partij wilden uitbouwen binnen de grenzen van de na-oorlogse Westerse democratie. Evenzeer dient erkend dat tal van anderen geen afstand konden of wilden nemen van het vooroorlogse gedachtegoed dat de grondslag had gevormd voor de collaboratie. Uitlatingen van jonge krachten, wier inzet vóór en trouw àan de partij buiten kijf stonden, liegen er niet om. Jef Maton herinnerde zich de eerste kennismaking met de VU als "*een heksensabbath ... van verbitterde zwarten*", toenmalig provinciaal voorzitter Vic Anciaux erkende dat basis en kader toen "*in doorsnee nog zeer rechts*" waren, Etienne Slosse, de dynamische leider van de studiedienst, verweet de conservatieven dat zij "*Mac Carthy achterna liepen*" (de spil van de heksenjacht tegen alles wat links was of leek in de VSA in de jaren 1950) en dat ze "*in elke sociaal vooruitstrevende een volksdemocraat van de ergste soort zagen*"; terwijl de al minder jonge Jorissen de conservatieven onder de neus wreef dat zij "*in het voetspoor van Woeste*" liepen.³⁶

Daar moet trouwens wel worden aan toegevoegd dat de opvattingen inzake 'staatkundige' kwesties misschien voor een deel waren geëvolueerd, maar niet de sociaal-economische. Op dat terrein bleef een autoritair gekleurde corporatistische maatschappijvisie – liever niet té expliciet, maar wel duidelijk op de achtergrond voelbaar – de toon aangeven. En vanzelfsprekend werd door mensen die sceptisch stonden

³⁶ ADVN, AC1 – archief J. Maton, D250: Zie respectievelijk: brief Jef Maton aan M. Coppieters, s.d. (dec. 1964) en interview van auteur met Vic Anciaux, Brussel, 4 juni 2019. ADVN, AC619 – archief D. Deconinck, onverwerkt: E. Slosse in "*Vertrouwelijke nabesouwingen...*" voor HB-VU, dec. 1963. ADVN, AC164, D8946: W. Jorissen, rede in Antwerpen op VU-meeting voorafgaand aan Vlaams Nationaal Zangfeest, 24 mei 1964. M.b.t. de term 'conservatieven' zie noot 19.

^ Volksunie-voorzitter Van der Elst stond van bij het begin terughoudend tegenover een frontvorming die de partners enige politieke autonomie zou laten. [ADV, VFA 10694/5]

tegenover een radicaal opengooien van de partij ook verontwaardigd op gewezen dat de Vlaamse beweging 'altijd al' sociaal was geweest.

Toch bleek op dat ogenblik zowel aan partijpolitieke als aan niet-partijgebonden zijde de voorgenomen grondwetsherziening bedreigend genoeg – en voor de VU het perspectief van een ophefmakende electorale vooruitgang aanlokkelijk genoeg – om gesprekken aan te gaan.

Zo zouden ten huize van de toenmalige secretaris van VVB-Brabant, Lei Vranken, gesprekken hebben plaatsgevonden tussen toonaangevende figuren uit VVB en VAK, waaraan onder meer naast Antoon Roosens, Staf Verrept en Maurits Coppieters ook Andries De Meerleer (destijds een van de 'trekkers' van het Komitee der

Randgemeenten) aanwezig was, en waaraan naast Eduard Amter ook Wilfried Martens en Michiel Vandekerckhove deelnamen. Beide laatsten zouden daar geweest hebben op de belangrijke 'spilfunctie' van de CVP, en doken later nog op in een ander initiatief. Tot concrete resultaten leidden deze gesprekken niet. Alvast de aanwezigheid van Vandekerckhove lijkt er wel op te wijzen dat de gesprekshorizon veel verder reikte dan een toenadering tot de VU. En aangezien die gesprekken uiteraard strikt informeel en vertrouwelijk waren, werden vermoedelijk nooit notulen gemaakt, en in elk geval nog nergens gevonden.³⁷

Belangrijker en concreter waren de contacten die door prominente figuren uit VVB en VAK – en op hun initiatief – werden aangeknoopt met de leiding van de VU. Op 8 februari stuurde Mark Grammens een uitnodiging voor een gesprek aan Van der Elst, Jorissen, Coppieters en Verrept. Na een eerder aarzelende reactie van Van der Elst had het gesprek plaats op 14 februari. In de aanloop naar het gesprek bezorgde Grammens aan de beide VU-vertegenwoordigers een 'memorandum', ondertekend door Coppieters en Verrept, waarin dezen hun visie op een mogelijk electoraal bondgenootschap uiteenzetten. Van het gesprek werden geen notulen gemaakt; wel bezorgde Grammens de aanwezigen enkele dagen later een 'bevestiging van verklaringen' die in feite het memorandum herhaalde.³⁸

Dat uitgerekend Mark Grammens door Verrept was aangezocht als bemiddelaar had wel iets bevreemdends: hij had als politiek journalist van *De Linie* zijn kritiek op de VU nooit onder stoelen of banken gestoken, en dat werd hem door velen in die partij kwalijk genomen. Grammens ging er prat op dat hij in zijn Londense jaren als perscorrespondent ettelijke leiders van onafhankelijkheidsbewegingen in de Derde Wereld had gekend, en daar had geleerd dat een nationale beweging een sterke band moest hebben met het sociale om te slagen. Zo was hem naar eigen zeggen duidelijk geworden dat de Vlaamse beweging niets zou bereiken omdat ze een bourgeois-beweging was, die hoegenaamd niet van revolutie wilde weten.³⁹

— 37 Deze informatie is gebaseerd op een notitie van Daniël Deconinck ter voorbereiding van (een eerste versie van) zijn bijdrage over de 'Vlaamse Democraten' voor de *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*; de bijdrage werd later door hem en nadien nog door de redactie van de EVB bewerkt. Zie: ADVN, AC619 – archief D. Deconinck, onverwerkt. Over de gesprekken ten huize Vranken getuigde ook Jan Olsen, bezieler en hoofdredacteur van *Het Pennoen* (privé-archief H. Cuypers: interview met Jan Olsen door Henk Cuypers, Oostende, najaar 1994).

Lei Vranken was 'altijd op de achtergrond, altijd beschikbaar' actief in tal van Vlaamse activiteiten, met name in de actie rond de Wereldtentoonstelling en nadien als secretaris van VVB-Brabant tot hij uit die functie ontslag nam omdat hij zich engageerde bij de Vlaamse Democraten.

In januari 1964 had het VABT beslist zich voortaan kortweg Vlaams Aktiecomitee (VAK) te noemen.

38 De volledige tekst van dit 'memorandum' werd later gepubliceerd in: S. Verrept, *Een nieuwe horizon voor [...]*, pp. 33-34; en in: H. Cuypers, *De Vlaamse Democraten [...]*, p. 58. Zie ook: ADVN, AC164, D8946.

39 Privé-archief H. Cuypers: Interview met Mark Grammens door Henk Cuypers, Liedekerke,

Nauwelijks twee weken voor de eerste ontmoeting had Grammens in *De Linie* zelfs nog bittere kritiek gespuid op de conservatieven in de VU, aan wie hij vooral verweet dat zij “*flagrant in tegenspraak met zichzelf*” waren. Immers: “*Juist dezelfde mensen die ... de socialisten het verwijt toestuurden dat zij geen Vlamingen zijn, stellen op het ogenblik alles in het werk om flaminganten die ook socialisten zijn uit de Vlaamse Beweging te drijven en luide te verkondigen dat in die beweging geen plaats is voor socialisten. Het is zo totaal inconsequent dat men zich moet afvragen wat er allemaal achter schuilt.*”⁴⁰ Het klonk dan welhaast als een omgekeerde echo van Grammens’ stuk, dat VU-voorzitter Van der Elst in dat eerste gesprek expliciet zou gezegd hebben dat in de VU “*geen plaats was voor ‘socialisten’ als Verrept*” en dat de partij er niet aan dacht met ‘travailleurs’ samen te werken.⁴¹

Zo’n uitspraak was natuurlijk niet van aard om veel vertrouwen te wekken bij gesprekspartners die uitdrukkelijk stelden dat zij het programma van de betoging te Antwerpen “*zowel in de formulering als naar de inhoud*” als bindend beschouwden en dus opkwamen voor “*federalisme, economische democratie en het doorbreken van de levensbeschouwelijke verzuiling*”. Omgekeerd riepen die gesprekspartners wel ernstige vragen op bij de VU-leiding, aangezien zij “*zowel om redenen van programmatische als van tactische aard*” vasthielden aan hun zelfstandigheid en aan een “*eigen visie op de Vlaamse beweging*”.⁴²

Het gesprek was bedoeld om elkaar te informeren over de respectieve posities; van ‘onderhandelen’ was in deze fase nog hoegenaamd geen sprake. Toch was meteen duidelijk dat aan beide zijden niet alleen bereidwilligheid bestond maar ook enig onderliggend wantrouwen. Coppieters en Verrept waren maar al te goed op de hoogte van de conservatieve machinaties tegen het VABT voor en na de betoging in Antwerpen; conservatieven in de VU-leiding voelden zich ‘gepakt’ door de congresbesluiten van Mechelen.

25 oktober 1994. Grammens voegde daar herhaaldelijk aan toe dat ‘revolutionair’ en ‘links’ volgens hem hoegenaamd niet noodzakelijk hetzelfde betekenden.

⁴⁰ *De Linie*, 31 januari 1964. In datzelfde nummer werd ook het standpunt van de VU-voorzitter inzake Zuid-Afrika nogmaals geheld, omdat daardoor “*de deur naar buiten is dichtgeslagen*”.

⁴¹ Volgens Verrept had Van der Elst aanvankelijk zelfs geweigerd aan een gesprek deel te nemen “*vanwege de aanwezigheid van bepaalde personen*” en had hij die houding pas laten varen na aandringen van Coppieters (S. Verrept, *Een nieuwe horizon voor [...]*, p. 35; bedoeld is Verrept zelf). Was dat een rancuneuze uitspraak ‘post factum’? Ze werd in elk geval nooit door Van der Elst noch door Coppieters gelogenstraft, en integendeel wel bevestigd door een uitgesproken Van der Elst-getrouwe: Privé-archief H. Cuypers: Interview met Toon Van Overstraeten door Henk Cuypers, Brussel, voorjaar 1994. Zoals door nagenoeg iedereen toen en later werd erkend koesterde Van der Elst een sterke persoonlijke afkeer tegenover Verrept en nam hij hem de kritiek op zijn Zuid-Afrika-standpunt zeer kwalijk.

⁴² Aldus het ‘memorandum’ met de ‘bevestiging van verklaringen’ dat door Grammens na het gesprek aan alle gesprekspartners werd toegestuurd; cf. noot 37.

De terughoudendheid die de VU-voorzitter van bij het begin aan de dag legde tegenover de wens van de gesprekspartners om een zekere mate van zelfstandigheid te behouden binnen een uitgebreide VU-fractie vertoonde overigens wel een flinke dosis 'ironie van de geschiedenis'. Van der Elst was immers – als aanvankelijk bemiddelaar – goed op de hoogte van de gesprekken die in de eerste naoorlogse jaren waren gevoerd tussen enkele CVP-leiders en een aantal kopstukken uit het toen uitgerangeerde Vlaams-nationalisme. Die gesprekken draaiden destijds – los van het aan boord hijsen van een handvol individuen die een parlementair mandaat verwierven – op niets uit, met name omdat de nationalisten “*een zekere onafhankelijkheid tegenover de CVP ... wensten te bewaren*” en “*op autonome wijze*” hun kandidaten wilden aanduiden.⁴³ Van der Elst zelf was toen gekant tegen de verruimingsoperatie.

Over dat eerste onderhoud werd aan het VU-hoofdbestuur (op 19 februari 1964) toelichting verstrekt door Jorissen, die beklemtoonde dat het om louter informele en informatieve gesprekken ging, maar die meteen ook de noodzaak van een forse electorale doorbraak in de verf zette. Ondervoorzitter Wouters (die de vergadering voorzat nadat de partijvoorzitter ze had verlaten vooraleer de eventuele frontvorming ter sprake kwam), waarschuwde evenwel dat “*de grote beginselen van het Vlaams-nationalisme niet verloren mochten gaan*”. Ten slotte besloot het hoofdbestuur dat de gesprekken konden worden voortgezet, maar dat voortaan ook de beide ondervoorzitters, Wouters en Deconinck, daaraan zouden deelnemen.⁴⁴

Een volgend gesprek werd aanvankelijk vastgelegd op 29 februari maar verdaagd naar 3 maart, allicht omdat bemiddelaar Grammens plots met een veel acuter probleem werd geconfronteerd. Op 28 februari had *De Linie* namelijk bekend gemaakt dat de Vlaamse provincie van de jezuïetenorde zou stoppen met de publicatie van het weekblad. Op 27 maart verscheen het laatste nummer. Pogingen om het blad in een andere structuur verder te zetten, bleken al gauw achterhaald door Grammens' bliksemsnelle reactie om vanaf 3 april een geheel nieuw blad te laten verschijnen onder de titel *De Nieuwe*.

Deze episode hangt nauw samen met de latere poging tot kartelvorming vanwege de personen die er (naast M. Grammens) bij betrokken waren. Dat het nieuwe weekblad al een week na het verdwijnen van het vorige van start kon gaan was nl. onder meer te danken aan de inzet van Verrept en Roosens. En in een andere, maar embryonaal

— 43 Over dit specifieke aspect: L. Bosman, *De Vlaamse Beweging na 1945: actualisering van de historische dualiteit*, in: E. Witte, J.C. Burgelman, P. Stouthuysen (red.), *Tussen Restauratie en Vernieuwing. Aspecten van de naoorlogse Belgische politiek (1944-1950)*, Brussel, 1989, pp. 238-239. Over de gesprekken algemeen: F. Van der Elst, *De bewogen jaren [...]*, pp. 163-165. In een gesprek met Bosman (op 10 februari 1985) schetste Van der Elst een gelijkaardige situatie in de aanloop naar de 'schoolstrijd'-verkiezingen van 1958 (ADV, AC164, D8962).

44 ADV, AC164, D8933: Verslag VU-HB, 19 februari 1964. Zie ook het artikel van Jorissen, Allen één front, in: *Het Pennoen*, jg. 14, 1964, nr. 9.

gebleven reddingspoging werd even een beroep gedaan op Hugo Schiltz, die zich toen erg sceptisch had uitgelaten over Grammens en Verrept.⁴⁵

Na het gesprek op 3 maart dan (tussen Van der Elst, Jorissen, Wouters en Deconinck voor de VU en Verrept en Roosens als niet-partijpolitieke gesprekspartners) werd in een tweede memorandum, nu ondertekend door Verrept en Roosens, uitdrukkelijk aangestipt dat voor de frontvorming “niet noodzakelijk een nieuwe partij” moest tot stand komen, maar dat een “veeleer informele groepsvorming toch onvermijdelijk” was. Na de verkiezingen kon een gemeenschappelijke fractie worden gevormd, maar inzake sociaaleconomische standpunten, aldus nog het memorandum, zou elke groep (d.w.z.: zowel de eigenlijke VU-ers als de eventuele verkozen kartelpartners) het recht behouden “zijn eigen zienswijze te verdedigen, zonder nochtans de andere groep aan te vallen”.⁴⁶ Wellicht was dat tweede memorandum door de kandidaat-kartelpartners vooral bedoeld om bij de VU-partijleiding de ongerustheid weg te nemen met betrekking tot de zelfstandigheid die de groep voor zichzelf opeiste. Maar het had precies het omgekeerde effect: het wakkerde bij de VU-partijleiding integendeel het wantrouwen nog aan.

Dat de frontvorming ‘niet noodzakelijk’ een nieuwe partij impliceerde, was op zijn minst een ongelukkige – want dubbelzinnige – formulering, aangezien op dat ogenblik blijkbaar niet alleen in de VU maar ook daarbuiten de ‘verdenking’ circuleerde dat progressieve kopstukken van VAK en VVB een nieuwe partij tot stand wilden brengen. Met name in de VVB werd gevreesd dat een dergelijke partijpolitieke ontwikkeling zou leiden tot een ‘fatale scheuring’ dwars doorheen VU en VVB, en het einde zou betekenen van het VAK. Er werd zelfs geopperd dat in de VU een groep rondom D. Deconinck en W. Jorissen “met afscheuring zou dreigen indien de VU de kartelvorming met de nieuwe partij afwijst”, terwijl nochtans Jorissen zelf in *Het Pennoen* (februari 1964) “een Vlaamse partij naast de Volksunie politiek uitgesloten” had genoemd.⁴⁷

— 45 Roosens en Verrept zorgden voor geldschietters, en Verrept werd zelfs voorzitter van de raad van bestuur. Aangezien ze al ‘in nucleo’ werden gestaakt, is zo goed als geen onderzoek verricht over de pogingen (laat in maart) om *De Linie* verder te laten uitgeven door katholieke leken. Er werden toen wel contacten gelegd tussen onder meer H. Schiltz, A. Raport (advocaat) en K. Morren (wisselagent); het was deze laatste die de geringschattende opmerking van Schiltz “dat met Verrept en Grammens niets aan te vangen was”, vermeldde in een brief aan D. Stracke, s.j. Letterenhuis, B/M 814: Brief Karel Morren aan Desiderius Stracke, 20 maart 1964; ADVN, AC79 – archief H. Schiltz, D12102: Brieven Hugo Schiltz. Over *De Nieuwe* zie: NEVB [...], p. 2203.

46 ADVN, AC164, D8946: “Aanvullend memorandum” door Grammens aan de gesprekspartners toegestuurd op 9 maart.

47 Letterenhuis, D1173/B2: Brief Daenen, 4 maart 1964. De citaten komen uit een brandbrief van VVB-hoofdbestuurder C. Daenen aan P. Daels, die precies over “partijpolitieke kwesties” een speciale vergadering van het VVB-hoofdbestuur had samengeroepen. Daels’ uitnodiging was gedaateerd op 2 maart, dus daags voor de tweede ontmoeting tussen de VU-afgevaardigden en ‘de groep’. ADVN, AC4 – archief VVB, D1835: Uitnodiging Daels. De delicate verhouding tussen VVB en partijpolitiek kwam in tal van VVB-vergaderingen en -publicaties ter sprake. Daarbij werd door de VVB telkens beklemtoond dat “zij geen partij in wording is en dat zij ten overstaan van alle vroegere en nieuwe

Die geruchten steunden in feite nergens op, maar leidden er wel toe dat zich op het VU-hoofdbestuur van 14 maart een langdurige en soms heftige discussie ontspan. Van der Elst vatte beide memoranda samen en uitte daarbij – nu ook openlijk en uitdrukkelijk – zijn vrees dat *“men te maken had met een politieke partij die de VU zou gebruiken om in het zadel te geraken”*. Zelf dacht hij met zijn oproepen tot een breed Vlaams front veeleer aan het opnemen van individuele kandidaten. Hij herinnerde er ook aan dat de VU-verkozenen *“onder het gezag van het hoofdbestuur”* zouden staan, maar de kartelpartners niet, en dat dus twee soorten verkozenen in één fractie zouden zetelen. De vurigste pleitbezorger van een soepele overeenkomst was Jorissen: als de partij zich afsloot voor nieuwe mensen en nieuwe invloeden zou ze nooit een volwaardige partij worden. Ietwat ironisch (voor een lezer een halve eeuw later) was de bezorgdheid van Karel Dillen, die *“in de toekomst een nieuwe Vlaamse partij naast de VU”* zag ontstaan.

Al bij al bleek het wantrouwen ten opzichte van de (te) progressieve kandidaat-kartelpartners te overheersen, zodat het hoofdbestuur uiteindelijk besloot (met 18 stemmen voor, en 3 tegen, bij 4 onthoudingen) dat het *“voorstel, zoals het geformuleerd werd”* voor de VU onaanvaardbaar was, maar dat de onderhandelingen toch dienden voortgezet. Nog vòòr de zomer diende een akkoord bereikt, en nog vóór de verkiezingen dienden de betrokken personen in de partij te worden opgenomen.⁴⁸ Die laatste zin ging overduidelijk in tegen de eis van de kandidaat-kartelpartners om een zekere zelfstandigheid te bewaren; zij toonden zich ontstemd over de bewoordingen van het VU-besluit van maart, maar wensten eveneens de gesprekken verder te zetten.

Van de suggestie dat het hoofdbestuur eind april een afvaardiging van ‘de groep’ zou horen over hun visie op een ‘breed Vlaams front’ kwam niets in huis.⁴⁹ Immers: nadat Roosens had toegezegd dat Coppieters en hijzelf de VU-hoofdbestuursleden zouden te woord staan, verzocht hij op 27 april die vergadering te willen uitstellen tot een nader te bepalen datum.⁵⁰ Inmiddels had Coppieters, die aan het tweede gesprek met de VU-delegatie op 3 maart niet meer had deelgenomen, namelijk een eigen initiatief genomen zonder voorafgaande ruggespraak met ‘de groep’ als zodanig.

partijen dezelfde onafhankelijkheid aan de dag zal leggen” (ADV N, AC4, D1835: Algemene Raad VVB, 11 april 1964).

48 ADVN, AC164, D8933: HB-VU, 14 maart 1964. Merkwaardig was wel dat in de discussie tussen Jorissen en Van der Elst werd teruggegrepen naar de geschiedenis van het vooroorlogse VNV (zoals wel vaker in discussies in het hoofdbestuur gebeurde) om voor en tegen ‘verruiming’ te argumenteren.

49 ADVN, AC164, D8933: HB-VU, 11 april 1964. Tot in oktober 1964 was van ‘Vlaamse Democraten’ nog geen sprake; men verwees dus naar ‘de groep’ zonder meer.

50 S. Verrept, *Een nieuwe horizon voor de Vlaamse strijd [...]*, p. 38; ADVN, AC164, D8933: Jorissen aan VU-hoofdbestuursleden, 27 april 1964.

< Toenmalig VVB-boegbeeld Maurits Coppieters was (anders dan W. Martens) door de CVP zo ontgoocheld dat hij zich 'zonder eisen' in de Volksunie engageerde [ADVN, VFA 9071]

Op 24 april had hij een tiental Vlaamse prominenten aangeschreven en uitgenodigd voor een "*confidentiële informatieve bijeenkomst*" bij hem thuis op 5 mei. Daar konden dreigende misverstanden inzake 'nationalisme' en 'progressisme' hopelijk uit de weg worden geruimd "*met het oog op de zo noodzakelijke en ook door u vurig begeerde eendracht*", zo wendde hij zich tot respectievelijk Mik Babylon, Lode Claes, Ferdinand De Bondt, Mark Grammens, Wilfried Martens, Jef Maton, Antoon Roosens, Frans Van der Elst, Michiel Vandekerckhove, en Leo Wouters.⁵¹

Een beperkt gezelschap dus, dat echter een brede waaier van opinies weerspiegelde, maar waarin enkele namen opvallend ontbraken. Wellicht wou Coppieters (die in januari 1963 als VVB-voorzitter plaats had geruimd voor Paul Daels, maar nog tot in september 1964 voorzitter van de Algemene Raad bleef) Paul Daels en Eduard Amter buiten zijn initiatief houden om juist de niet-partijpolitieke 'vleugel' van de radicale Vlaamse beweging niet helemaal te onthoofden? En werd Verrept gewoon geen nieuwe discussie met Van der Elst waard geacht?

Daarentegen waren Martens en Vandekerckhove wél opvallende namen op de lijst. Al was het maar omdat - omgekeerd - Martens al eind 1963 met de gedachte speelde om met enkele toonaangevende figuren in de CVP binnen te rukken, en daarbij toen ook aan Coppieters dacht. In elk geval leidde Martens op dat ogenblik nog de VVB-werkgroep die op 4 juli 1964 zou uitpakken met een tekst over '*Vlaanderen en de grond-*

— 51 ADVN, AC164, D8947/1034.

wetsherziening' waarin de federalistische standpunten van de VVB werden vergeleken met wat aan regeringszijde was uitgedokterd.⁵² Pas begin februari 1965 zou hij zijn bestuursfuncties in de VVB neerleggen.⁵³

Hoe dan ook betekende dat gesprek – indien het al plaatsvond, want daaromtrent kon nergens enige indicatie worden gevonden – voor diverse spilfiguren zeker nog geen definitieve partijpolitieke keuze. Wel schreef Coppieters op 11 mei aan zijn voormalige medestanders dat hij zijn vrijheid van handelen wenste te hernemen en zich “niet meer in een groep gebonden” voelde, maar “dit houdt niet in dat ik reeds één of andere politieke beslissing zou genomen hebben”.⁵⁴

Dat kon echter niet verbloemen dat door Coppieters' demarche in feite “het initiatief onthoofd was”: sommige geïnteresseerden haakten af, anderen “voelden zich nog verder van de VU verwijderd dan ooit voorheen”.⁵⁵ De droom om overal in Vlaanderen een breed electoraal bondgenootschap te vormen tussen VU en nieuwe, deels ‘anders denkende’ mensen uit niet-partijpolitieke organisaties moest voorlopig worden opgeborgen. Tot ...? Tot na de gemeenteraadsverkiezingen, besloot alvast het VU-hoofdbestuur op 13 juni. De formulering van dat besluit loog er overigens niet om, en sloot aan bij het strakke partijstandpunt: het zou gaan om “opname op VU-lijsten” van personen uit Vlaamse drukkingsgroeperingen, en om “de plaats waar ze eventueel zullen staan”.⁵⁶

4. STORMACHTIG NAJAAR 1964

De gemeenteraadsverkiezingen in oktober 1964 betekenden voor de Volksunie – of ze nu onder eigen vlag of onder een dekmantel, dan wel in een of andere kartelformule was opgekomen – een betekenisvolle sprong voorwaarts. Mede daardoor waren grote verwachtingen gewekt met betrekking tot de parlementsverkiezingen een half jaar later.

In de stad Brussel had Deconinck met zijn verruimde lijst ‘Brusselse Belangen’ een indrukwekkend succes behaald: voor het eerst in de geschiedenis van de Belgische hoofdstad zetelde een radicaal-Vlaams mandataris in de Brusselse gemeenteraad (aangezien hij niet was opgekomen onder VU-vlag kon hij immers niet zomaar als

52 W. Martens, *De memoires [...]*, pp. 58-59.

53 ADVN, AC4 – archief VVB, D1847: Brief W. Martens aan Paul Daels, 5 februari 1965.

54 Aldus geciteerd in: S. Verrept, *Een nieuwe horizon voor de Vlaamse strijd [...]*, p. 38. Naar Coppieters' brief wordt ook verwezen in Deconinck's voorbereidende notitie voor zijn bijdrage over de Vlaamse Demokraten in de EVB, cf. noot 31. Twijfel of de ontmoeting überhaupt heeft plaatsgevonden, dan wel door de deelnemers als nutteloos werd beschouwd, is gebaseerd op de vaststelling dat er door niemand – althans: op geen enkele overgeleverde wijze – ooit naar verwezen werd.

55 Het eerste citaat is van Deconinck, uit zijn ontwerp-bijdrage voor de EVB; het tweede uit S. Verrept, *Een nieuwe horizon voor de Vlaamse strijd [...]*, p. 39.

56 Aldus een ‘vertrouwelijk’ rondschriften dat de belangrijkste beslissingen van het hoofdbestuur meedeelde aan de VU-kaderleden; ADVN, AC164, D8933.

'Vlaams-nationalist' worden bestempeld). Zijn verruimingsstrategie was overigens herhaaldelijk ter sprake gekomen in het VU-hoofdbestuur en daar geaccepteerd; men kon dus alleen mits extreme casuïstiek beweren dat hij zou "geweigerd" hebben onder de benaming Volksunie op te komen, zoals hem nadien systematisch werd verweten door partijvoorzitter Van der Elst.⁵⁷

Niet zonder trots kon Deconinck erop wijzen dat zijn verruimde lijst vier maal meer stemmen had gehaald *"dan het gunstigste cijfer ooit behaald in de glansperiode van het Vlaams nationalisme"* (sic) en drie maal meer dan bij de parlementsverkiezingen van 1961 in dezelfde kiesomschrijving door de VU-lijst waren behaald.⁵⁸

Een meer omvattende electorale samenwerking met andere Vlaamse krachten in Brussel en Vlaams-Brabant bood dus ongetwijfeld perspectief, onder meer omdat precies in dit gebied de 'Vlaamse gevoeligheden' sinds 'Hertoginnedal' in brede kring fel waren aangescherpt. In de maanden voor de gemeenteraadsverkiezingen waren inderdaad nog andere krachten in beweging gekomen, ook buiten het gebruikelijke radicaal-Vlaamse biotoop.

Een krasse illustratie van het breed verspreide Vlaamse ongenoegen in Brussel en Vlaams-Brabant was in 1964 ongetwijfeld het ontslag van Roger Bourgeois, oud-kajotter en toen al (naast een Franstalige secretaris voor de PSC) meer dan tien jaar bezoldigd arrondissementssecretaris van de CVP in het grote en nog ongesplitste arrondissement Brussel. Hij schreef op 11 juni aan CVP-arrondissementsvoorzitter André Louis, dat hij uit zijn functie ontslag nam *"om redenen van politieke aard"*. Hij kon, aldus Bourgeois, niet anders handelen, gezien de *"onverenigbaarheid van zienswijze"* op essentiële punten: de Vlaams-Waalse verhoudingen en met name de geplande 'grenselgrondwet', de sociaaleconomische 'centrum'-opstelling die *"eerder als rem dan als motor"* fungeerde voor ingrijpende hervormingen, en ten slotte de onwil om werk te maken van een *"noodzakelijke deconfessionalisering"*.⁵⁹ Bourgeois' hartenkreet kon allicht niet los worden gezien van de radicalisering in andere delen van de christelijke arbeidersbeweging, zoals die bijvoorbeeld tot uiting was gekomen in het vrij radicale sociaaleconomische manifest van de Katholieke Werkliedenbond (KWB) van oktober 1963. Des te merkwaardiger was het dat de top van de CVP in het arrondissement pas

57 F. Van der Elst, *Twintig Jaar Volksunie (1954-1974)*, Brussel, 1974, p. 65; en in ettelijke andere passages over deze periode. De ontrechte 'beschuldiging' werd door zijn aanhangers én door onzorgvuldige historici kritiekloos nagepraat. Zie onder meer: B. Claessens, *Frans Van der Elst. Een politieke biografie (1945-1966)*, licentiaatsverhandeling Geschiedenis, Universiteit Antwerpen, 2006, p. 136. In zes andere (van de 19) Brusselse gemeenten behaalden Vlaamse eenheidslijsten geen verkozenen.

58 Vergelijkingen met het 'tweevoudige' verkiezingsjaar 1958 zijn weinig zinvol vanwege het toen heersende schoolstrijd-klimaat. Het feit dat de gemeente Brussel helemaal samenvalt met het kieskanton Brussel levert wel interessant vergelijkingsmateriaal; dat zou ook in 1965 blijken.

59 ADVN, AC214 – archief R. Bourgeois, D16787: Brief Roger Bourgeois aan toenmalig arrondissementsvoorzitter André Louis, 11 juni 1964, overhandigd aan auteur dezes.

- ^ Voor VABT-spielfiguur Toon Roosens was een bondgenootschap met de VU slechts denkbaar indien de nieuwkomers konden vasthouden aan het sociaal-flamingantische programma. [ADV N, VFA 11125/2]

openlijk tegen Bourgeois reageerde toen hij in oktober partij koos voor de Vlaamse Democraten.⁶⁰

Meteen na de gemeenteraadsverkiezingen was inderdaad de laatste hand gelegd aan een beknopt manifest dat als grondslag zou dienen voor een electoraal bondgenootschap, dat nu in eerste instantie echter beperkt zou blijven tot de arrondissementen Brussel en (met het oog op de provinciale apparentering) Leuven. Het manifest beriep zich op *“de dynamiek van de marsen te Brussel en de nationale betoging te Antwerpen”*,

—— 60 ADVN, AC214 – archief R. Bourgeois, D16787: Brief *“aan al de mandatarissen, bestuursleden en militanten van de CVP, arrondissement Brussel”*, 10 november 1964, ondertekend door het arrondissementeel hoofdbestuur en door alle in het arrondissement verkozen kamerleden, senatoren en bestendig afgevaardigde(n). Bourgeois reageerde daarop met een eigen rondschrĳven op 20 november, waarin hij delen uit zijn ontslagbrief hernam en zijn motivering ook staaftde met enkele pregnante vragen aan de CVP-top.

het wees op de noodzaak om een Vlaamse politieke macht op te bouwen “in eerbied voor elkaars levensbeschouwelijke opvatting” om aldus – bij uitstek in Vlaams-Brabant – een dam op te werpen tegen de ‘grendelgrondwet’ en een federaal België af te dwingen waarin Brussel een ‘rijksgebied’ zou zijn en waarin ‘nieuwe maatschappelijke structuren’ de weg zouden openen “naar de werkelijke ontvoogding van allen die van hun arbeid leven” en “naar de kulturele verheffing van het ganse volk”.

De initiatiefnemers Roosens, Verrept en Bourgeois – die voortaan optraden namens de ‘ad hoc’-groepering ‘Vlaamse Democraten’, die naar hun zeggen in Brabant al kon rekenen op talrijke actieve krachten – beoogden daarom “samen met de Volksunie in Brabant een Vlaams Front op te richten”.⁶¹

Op donderdag 22 oktober werd het ‘Manifest’ door de drie initiatiefnemers voorgesteld op een persconferentie in Brussel samen met VU-kamerlid Deconinck. Die had op de vergadering van het VU-hoofdbestuur enkele dagen voordien niet gerept over zijn plan om samen met de ‘Vlaamse Democraten’ aan te kondigen dat in heel Vlaams-Brabant gezamenlijke ‘front’-lijsten zouden worden ingediend in 1965. Wel was het manifest daags voor de persconferentie ter ondertekening voorgelegd aan alle VU-bestuursleden van de arrondissementen Brussel en Leuven. Voor Brussel ondertekenden de zeven bestuursleden, voor Leuven onthield zich één van de vier. Deconinck kon dus op de persconferentie – formeel terecht – beweren dat beide arrondissementen instemden met de ‘front’-plannen. Hij zei echter veel meer...

Hij kondigde ook aan dat in Brussel noch Leuven “specifieke Volksunielijsten” zouden ingediend worden en dat “de mogelijkheid van een soortgelijke verruiming in alle Vlaamse provincies werd overwogen” teneinde “zoveel mogelijk federalisten naar het parlement te sturen”.⁶²

Na krachtig aandringen van Toon Van Overstraeten, toen formeel redactiesecretaris van het partijblad en informeel een ‘zwaargewicht’ in de dagelijkse leiding van de partij, reageerde Van der Elst meteen, zodat hij al in het avondnieuws zat en zijn logenstraffing in de kranten daags nadien naast het verslag van de persconferentie kon verschijnen. Deconinck was hoegenaamd niet gemandateerd door de partij om dergelijke verklaringen af te leggen, en de Volksunie was wel degelijk van plan om in alle arrondissementen eigen lijsten in te dienen, aldus partijvoorzitter Van der Elst.⁶³

——— 61 De tekst van het manifest werd later ook gepubliceerd in: H. Cuypers, *De Vlaamse Democraten [...]*, p. 60 en is ook te vinden in diverse archieven in het ADVN.

62 ADVN, AC164,D 8947: BRT-nieuwsbulletins. Aldus onder meer in *De Standaard, Het Laatste Nieuws en Gazet van Antwerpen* van 23 oktober 1964.

63 Ibidem. En privé-archief H. Cuypers: Interview met T. Van Overstraeten door H. Cuypers, Brussel, voorjaar 1994.

Op zaterdag 24 oktober verscheen in het partijblad een gloedvolle oproep van Jorissen voor Vlaamse frontvorming, evenwel zonder verwijzing naar de persconferentie van twee dagen voordien. Diezelfde dag publiceerde *De Standaard* onder de titel 'Volksunie verloochent Deconinck' reeds een brief van arrondissementssecretaris Michael Vanthourhout en een van het Leuvense arrondissementsbestuur die beiden beklemtoonden dat wel degelijk eigen Volksunie-lijsten zouden worden ingediend. De krant publiceerde ook een 'mededeling' van Deconinck die bevestigde dat zijn verklaringen in overeenstemming waren met de wensen van de partij, en dat de voorgestelde "open verkiezingskoalitie geen afbreuk deed aan de VU".⁶⁴

Op het uitzonderlijk bijeengeroepen VU-hoofdbestuur gingen de poppen aan het dansen. Van der Elst stelde dat de meerderheid van het dagelijks bestuur zijn communiqué als reactie op de persconferentie had goedgekeurd; Jorissen verklaarde dat met hem geen contact was opgenomen. Ettelijke leden betreurden dat de persconferentie het hoofdbestuur voor voldongen feiten had willen plaatsen, maar vonden ook dat de opschudding rond die persconferentie moest los gezien worden van de kwestie van de frontvorming. Principieel bleef frontvorming inderdaad wenselijk, maar Deconinck werd een gebrek aan 'tucht' verweten, aangezien vroeger was beslist dat men pas na de gemeenteraadsverkiezingen de kwestie grondig zou bespreken.

Uit de lange en soms heftige discussies kwam duidelijk naar voren dat men grotendeels akkoord ging met de tekst van het manifest, hoewel sommige conservatieve bestuursleden meenden dat de kandidaat-kartelpartners een 'uiterst-linkse' sociaal-economische visie belichaamden. Daarom zagen zij de frontvorming toch als een bedreiging voor de grondbeginselen en de samenhang van de partij.⁶⁵

Uiteindelijk werd de persconferentie afgekeurd met 35 stemmen tegen 10, en de reactie van de partijvoorzitter goedgekeurd met 29 stemmen tegen 15 (bij één onthouding). Tevens werd een al bij al gematigde motie goedgekeurd (met 38 stemmen voor, bij 7 onthoudingen) waarin werd bevestigd dat in alle Vlaamse arrondissementen VU-lijsten zouden worden ingediend én dat het VU-programma "in geen enkel opzicht een hinderpaal vormde voor de toetreding en medewerking van diegenen die tot nu toe buiten haar rangen stonden". Kandidaturen zouden 'welwillend' onderzocht worden.⁶⁶

⁶⁴ *De Standaard*, 24-25 oktober 1964.

⁶⁵ ADVN, AC619 – archief D. Deconinck, onverwerkt: Brief van Rutger Van den Berghe aan Daniel Deconinck, 28 april 1963. De term 'conservatief' staat hier niet zomaar als subjectieve appreciatie (zie ook noot 19) maar als overkoepelende aanduiding voor een waaier van standpunten waarvan sommige alleen al strikt taalkundig veeleer 'reactionair' moeten worden genoemd. Zo had bijvoorbeeld (luidens een – uiteraard nooit gepubliceerde – lezersbrief aan het partijblad) voorzitter Wouters de "ontzetting" van enkele Gentse leden opgewekt door op een meeting te verklaren dat hij "in Gent de politiek van zijn voorganger Dr. Elias zou voortzetten".

⁶⁶ ADVN, AC164, D8933: HB-VU, 24 oktober 1964.

Verrept schreef later in zijn terugblik op de mislukte frontvorming dat hij en zijn medestanders na het verzanden van de toenaderingspogingen in februari-maart 1964 hadden besloten dat het – gezien de onmiskenbare weerstand van de conservatieven in de partijleiding – nodig was de VU te dwingen kleur te bekennen. Die aanpak verschilde ten slotte weinig of niet van wat Van der Elst (en menigeen in het hoofdbestuur) de Vlaamse Democraten verweet: dat zij de VU-leiding voor een voldongen feit hadden willen plaatsen.⁶⁷

De controverse rond de uitspraken van Deconinck resulteerde ook in ettelijke reacties van militanten of sympathisanten in en buiten het Brusselse. De teneur was haast altijd dat men – net nu een grote vooruitgang bij de parlementsverkiezingen in mei 1965 in het verschiet lag – dergelijke ruzies kon missen als kiespijn. Sommige reacties keerden zich uitdrukkelijk tegen Deconinck; andere deden een beroep op de wijsheid van Van der Elst om spoedig de eenheid te herstellen.⁶⁸ Daar bleef het echter niet bij.

In zijn ‘eigen’ Brusselse arrondissement had Deconinck tot dan toe de latente maar sterke weerstand tegen zijn persoon, zijn ideeën en zijn aanpak van de frontvorming blijkbaar schromelijk onderschat én overeenkomstig veronachtzaamd. Dat veranderde nu drastisch.

Reeds daags na de persconferentie stuurde arrondissementssecretaris Vanthourhout – die zich vanaf nu ook openlijk zou ontpoppen tot een van diens hardnekkigste tegenstanders – naar Deconinck een brief waarin hij hem beschuldigde van misbruik van vertrouwen, uiting gaf aan zijn *“hoogste misprijzen”* en tevens het hoofdbestuur vroeg om uitsluiting van Deconinck uit de partij.⁶⁹

Nieuw was de conservatieve oppositie tegen Deconinck zeker niet. In een arrondissement dat luidens toenmalig provinciaal voorzitter Vic Anciaux *“in doorsnee nog zeer rechts”* was, werkte Deconinck – die ook niet tot de ‘getroffenen van de repressie’ behoorde – aanvankelijk als een vreemde eend in de bijt.⁷⁰ Maar juist door zijn meer

- > Het Brusselse weekblad *Pourquoi Pas?* had in de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen goed begrepen dat D. Deconinck een ‘gevaarlijker’ uitdager was dan de oude Volksunie, en ging tegen hem tekeer. Voorpagina *Pourquoi Pas?*, 5 juni 1964. [ADV, VY 1961]

— 67 S. Verrept, *Een nieuwe horizon voor de Vlaamse strijd [...]*, p. 41.

68 Enkele voorbeelden van brieven en telegrammen in: ADVN, AC164, D8947.

69 ADVN, AC164, D8947: M. Vanthourhout aan D. Deconinck, ‘met doorslag voor het hoofdbestuur’, 23 september 1964.

70 Over het karakter van de VU in de grote steden toen: interview van auteur met Vic Anciaux, Brussel, 4 juni 2019. Over het feit dat de ‘getroffenen’ (op enkele uitzonderingen na) Deconinck *“nooit zagen als iemand van hen”*: interview van auteur met (toenmalig militant en in het onderwijs

54e Année ★ N° 2375

HEBDOMADAIRE : 12 FRANCS

Vendredi 5 Juin 1964

Pourquoi Pas?

M. DANIEL DE CONINCK

Kakkerlak et Labbekak

open kijk op de samenleving, zijn menigvuldige initiatieven om ook buiten de traditionele flamingantische kringen mensen te overtuigen, en zijn soms spectaculaire en 'mediagenieke' acties had hij op enkele jaren tijd een nieuwe achterban opgebouwd, die zich in het arrondissement steeds meer liet gelden.⁷¹

De 'oude garde' legde zich daar echter niet bij neer. Voorlopig – en slechts tot onmiddellijk na de 'uitdrijving' van Deconinck uit de partij in februari 1965 – werden zelfs onderlinge rivaliteiten opzijgeschoven. Formeel werd reeds in de arrondissementsraad van 21 maart 1964 uitdrukkelijk (doch vergeefs) gewaarschuwd tegen een 'verruiming naar links'; maar pogingen om machtsposities te heroveren slaagden (soms slechts nipt) nog niet.⁷²

Daarnaast werd ook naar andere middelen gegrepen. In mei 1964 werd – ook buiten het Brusselse – een schotschrift verspreid, *De Bezem*, waarin op platvloerse wijze van leer werd getrokken tegen "*de progressieve holhoofdigheid*" die niettemin een "*veelkoppige draak*" aan het worden was. Een grote schoonmaak was nodig, met als doel: "*Deconinck buiten*". Ook *De Nieuwe* werd scherp aangevallen omdat die het gewaagd had de (weliswaar geëxclustreerde) jezuïet Marcel Brauns aan te vallen. Het blaadje verscheen anoniem en vermeldde als adres van '*de vrienden van De Bezem*' doodleuk dat van ... Deconinck. De ode aan Brauns maakte voldoende duidelijk uit welke hoek de wind waaide.⁷³

collega van mw. Deconinck-Ampe) Willem Stiers, Haacht, 20 juli 2018. Of Deconinck meer krediet zou hebben genoten van de 'oude garde' indien hij op een of andere wijze een 'repressie-merkteken' had kunnen aanvoeren, is een boeiende vraag waarop uiteraard slechts een louter speculatief antwoord mogelijk is. Zie hierover ook afl. 3.

71 Voorbeeld van een succesrijk initiatief was zeker het gul verspreide maandblad *Kijk zelf* (oorspronkelijk *Kijk*). De meest spectaculaire acties waren ongetwijfeld de 'bevrijding' van Belgische/Vlaamse para's uit de handen van opstandelingen in toenmalig Stanleystad (Congo) in 1961, en van vier oostfronters uit de Sovjet-Unie (Potma) in 1962.

72 ADVN, AC164, D8933: Verslag HB-VU, 8 december 1962. Voor de 'waarschuwing' zie privé-archief H. Cuypers: Verslag arrondissementsraad 21 maart 1964. Bij de verkiezing van een nieuwe provinciale voorzitter (door het VU-hoofdbestuur, in 1962) had Achiel van Malderen, voorgedragen door (VMO-leider) Bob Maes, met twaalf stemmen tegen zestien de duimen moeten leggen voor Vic Anciaux, voorgedragen door D. Deconinck. Privé-archief H. Cuypers: verslag arrondissementsbestuur Brussel, 15 oktober 1964. En toen medio oktober 1964 een nieuwe arrondissementsvoorzitter werd gekozen (binnen het zevenkoppige arrondissementsbestuur) haalde notaris Jan-Paul Talloen uit Halle het nipt (met vier stemmen tegen drie, waaronder hoogstwaarschijnlijk die van Anciaux) van M. Vanthournhout.

73 Privé-archief H. Cuypers: *De Bezem*, s.d., s.a. Jezuïet Brauns was niet alleen theoloog en letterkundige, maar al geruime tijd ook een populair redenaar die in talloze zaaltjes 'vanuit bijbels perspectief' de Vlaams-nationale gedachte én bijhorende partijkeuze propageerde. Dat viel niet bij iedereen in goede aarde, en in september 1964 werd Brauns (aanvankelijk voorwaardelijk) 'geëxclustreerd' ofte uit de jezuïetenorde gestoten. Prompt werd rond én door hem het 'Braunsfonds' opgericht, dat al snel een instrument werd voor extreem-rechtse agitatie binnen de Volksunie.

Nu hij openlijk de strijd met Deconinck (en zijn 'progressieve klik') had aangeboden, maar het arrondissementsbestuur (op 29 oktober) nog met een meerderheid van zes stemmen tegen de zijne achter de frontvorming bleef staan, wendde Vanthourhout zich tot *Gazet van Antwerpen*. Daar 'onthulde' hij niet alleen met wat voor complot in drie fasen de 'progressisten' de Volksunie wilden vervangen door de Vlaamse Demokraten, maar ook dat zij daarom het aanbod hadden geweigerd van Brauns om vanop een onverkiesbare plaats zijn steun te verlenen aan een (zuivere) Volksunielijst.

De krant, die via het hoofd van haar Brusselse redactie, Karel De Witte, erg goed geïnformeerd was over Vlaams-Brusselse toestanden, bleek bovendien reeds te beschikken over een voorstel tot lijstvorming voor de Brabantse frontvorming: de eerste plaats op de Senaatslijst zou aan een van de Vlaamse Demokraten worden voorbehouden, evenals de tweede op de Kamerlijst. Ingevolge vroegere afspraken bleef Deconinck lijsttrekker voor de Kamer, en zou Anciaux de derde plaats innemen. In de slotzin van het stuk werd er – niet echt subtiel – op gewezen dat uitgerekend Vanthourhout lijsttrekker voor de Senaat zou worden, dat Anciaux vanop die derde plaats zo goed als geen kans maakte om verkozen te worden, en dat beiden *“tegen de verruimingsplannen gekant”* waren.⁷⁴

Dat Vanthourhout na die demarche door het arrondissementsbestuur (met vier stemmen tegenover één onthouding) werd geschorst als arrondissementssecretaris was niet verrassend. Veelzeggender was de brief die Brussels arrondissementsvoorzitter Jan-Paul Talloen schreef aan partijvoorzitter Van der Elst. Hij waarschuwde daarin niet alleen dat *“een bepaalde clan”* in het arrondissement dreigde met afsplitsing om aldus het hoofdbestuur te beïnvloeden, maar sprak bovendien expliciet uit dat hij *“terecht of ten onrechte”* de indruk had dat *“rond de voorzitter der partij een blokvorming ontstond tegen de frontvorming”*, en dat de *“besluiteloosheid, geweld of ongewild”*, van de voorzitter in deze zo belangrijke aangelegenheid een nefaste rol speelde.⁷⁵

Op die 'overtuiging' van Talloen ging Van der Elst in het hoofdbestuur van zaterdag 14 november niet in. Wel maakte hij zijn beklag over *“alle berichtgeving die het huidige slechte klimaat bevordert”* en tegen *“diegenen die innerlijke problemen naar buiten uit kenbaar maken om zo druk uit te oefenen op het hoofdbestuur”*. Hij deelde ook mee dat hij aan Roosens en Bourgeois had beloofd dat hun voorstellen zouden onderzocht worden. Hij wenste daartoe *“een beperkt comité van objectieve personen met een informatieve opdracht te belasten”*. Het hoofdbestuur stemde daarmee in, en aan de heren

— 74 ADVN, AC164, D8933: Brief Vanthourhout en redactionele commentaar: *Gazet van Antwerpen*, 13 november 1964. Dat de in 1961 verkozenen hun plaats zouden behouden was door het hoofdbestuur van de VU (om vooral in Antwerpen de interne rust te herstellen) reeds beslist op 6 april 1963.

75 ADVN, AC164, D8947: Respectievelijk: brief van de 'interim'-arrondissementssecretaris aan Algemeen Voorzitter en Algemeen Sekretaris, 13 november 1964, en brief Talloen aan Van der Elst, 12 november 1964.

Mik Babylon, Hendrik Ballet en Hugo Schiltz werd gevraagd onverwijld contact op te nemen met de groep Bourgeois, Roosens, Verrept. Hun verslag moest dan binnen de maand aan het hoofdbestuur worden voorgelegd.⁷⁶ De heren zouden het bepaald niet onder de markt krijgen.

Deconincks tegenstanders grepen andermaal naar de formule van naamloze schot-schriften. Aangezien zij er in de (erg woelig verlopen) arrondissementsraad van 7 november niet in geslaagd waren de bestuursbeslissing ten voordele van de frontvorming te doen terugschroeven, stuurde 'een groep raadsleden' via de kranten op 16 november een *Open Brief* de wereld in waarin bijzonder scherp werd uitgehaald tegen Deconinck - "een belgicist" die "gangstermethodes gebruikt" - en tegen het zittende arrondissementsbestuur, dat stemmingen zou hebben vervalst en zou moeten afgezet worden. Ook hier werd gewag gemaakt van een mogelijke dissidente lijst, en werd uitbundig met het wieroekvat gezwaaid voor Brauns. *De Standaard* betwistte daags nadien dat het slechts om een 'naamloos schrijven' ging: een zin als "hadden wij maar een Vanthourhout in 't parlement, en Deconinck waar wij hem wensen, in de hell!" loog er nu eenmaal niet om.⁷⁷ Allicht in overeenstemming met die brief had Brauns, die naar eigen zeggen reeds in oktober ter hulp was geroepen door Vanthourhout, in die dagen ook een indringend telefoongesprek met partijvoorzitter Van der Elst om aan te sturen op de uitsluiting van Deconinck.⁷⁸

Het conflict spitste zich nu duidelijk toe: enerzijds rond een eventuele frontvorming en wat daarvan te verwachten dan wel te vrezen viel, anderzijds rond de figuur van kamerlid Deconinck, die in het hoofdbestuur steeds meer werd gezien als een 'onderzeeër' van de zo gevreesde Vlaamse Demokraten. Voorzitter Van der Elst, bij vriend en vijand bekend om zijn doorgaans aarzelende of ronduit passieve houding, kon onmogelijk nog langer buiten dat conflict blijven. Naar buiten bleef hij een 'verruiming' bepleiten; in persoonlijke brieven en gesprekken, interne nota's en ten slotte ook in het hoofdbestuur maakte hij van zijn verzet tegen de kartelformule en de kandidaat-kartelpartners geen geheim meer.

⁷⁶ ADVN, AC164, D8933: VU-HB, 14 november 1964. Van der Elst noemde zelfs Verrept niet; en hij sprak steevast (zoals haast alle andere bestuursleden) over "de groep" of "de heren ..." maar gebruikte nooit (behalve één keer) de naam "Vlaamse Demokraten".

⁷⁷ *De Standaard*, 16, resp. 17 november 1964.

⁷⁸ In het speciale Brauns-nummer van *Dietsland-Europa*, jg. 23, 1978, nr. 10, pp. 4-13.